

ÖĞRENME-ÖĞRETME SÜRECİNDE OLUMSUZ PEKİŞTİREÇ

Öğr. Grv. Mehmet Yapıcı

AKÜ Eğitim Fak.

myapici@aku.edu.tr

ÖZET

Bu çalışmada, eğitim-öğretim sürecinde vazgeçilmez bir yere sahip olan olumsuz pekiştireçler ele alınmaktadır. Çalışmada, mevcut eğitim-öğretim süreçlerine ilişkin olarak, olumsuz pekiştireçleri içeren basılı materyaller irdelenerek, olumsuz pekiştirecin kullanımına ilişkin durum tespit yapılmıştır. Bu durum tespitinden elde edilen bulgular ışığında, eğitim-öğretim sürecinde olumsuz pekiştirecin kullanımına ilişkin bir sistematik geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Pekiştireç, Olumsuz Pekiştireç, Öğrenme, Öğretme.

GİRİŞ

Öğrenme-öğretme ortamı, okul kurumunun beklentileri ile bireyin beklentilerinin çatışma halinde olduğu dinamik bir sosyal yapıdır. Bu sosyal yapı içinde, bireylerin birbirlerinden, bireylerin okuldan, okulun bireylerden beklediği farklı beklentilerin yarattığı atmosfer, bireylerin açık veya gizli, sergiledikleri olumlu-olumsuz davranışlarla doludur. Bireylerin okul kurumu içinde sergiledikleri bu davranışların, öğrenme-öğretme sürecinde bireyin okul başarısına ilişkin kararları olumlu veya olumsuz etkilediği görülmektedir.

Okulun, temel rollerinden birinin de, öğrenme yaşantılarını ortaya çıkarmak olduğu göz önüne alındığında; olumlu davranışların kalıcı hale getirilmesi, olumsuz davranışlarının ortadan kaldırılarak olumluya dönüştürülmesi bir zorunluluk olarak görülmelidir.

Öğrenme-öğretme sürecinde oluşan ve öğrenme-öğretme sürecini negatif yönde etkileyen olumsuz davranışların ortadan kaldırılması, okulun en çok önem verdiği rollerinden birisidir.

Olumsuz davranışı ortadan kaldırarak, yerine olumlu bir davranış meydana getirmek için kullanılan olumsuz pekiştirici (Negative Reinforcement) bu çalışmanın ana temasını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, çalışmada, öncelikle pekiştirici kavramı üzerinde durulacak, sonra da mevcut literatürde yer alan olumsuz pekiştiricilerle ilgili bir durum tespiti yapılacaktır. Daha sonra da; öğrenme-öğretme sürecinde olumsuz pekiştiricinin nasıl kullanılacağına ilişkin, deneysel bir sistematik geliştirilecektir.

YÖNTEM

Bu çalışma; nitel bir araştırma yöntemi olan “betimsel analiz”dir. Bu çalışma, kaynakçada yer alan literatür ile sınırlıdır.

Bu çalışmada; pekiştirici kavramı; davranışçı ve bilişsel akım anlayışlarının bir sentezi olarak; öğrenme-öğretme ortamındaki insan öğrenmeleri bağlamında ele alınmaktadır.

PEKİŞTİREÇ VE OLUMSUZ PEKİŞTİREÇ KAVRAMI ÜZERİNE

Pekiştirici kavramının tarihsel kökenleri, Thorndike’in 1913’de yayımlanan “The Psychology of Learning” adlı çalışmasına dayanmaktadır (Gagne Ve Briggs, 1974:8). Pekiştirici, öğrenme-öğretme ortamında genel kabul gören olumlu davranışların kalıcı hale getirilmesi için uygulanan her türlü eğitim bilimsel etkinlikler bütünüdür.

Bir şeyin pekiştirici olarak algılanması için; olumlu bir davranışın gösterilmesi ile sonuçlanması, olumlu davranışın kalıcı ve sürdürülebilir olması gerekir.

Pekiştireç, istendik davranışı oluşturmaya ve/veya oluşan bir davranışın sıklığını artırmaya yarayan ödül ya da ceza niteliğinde uyarıcılardır (Ülgen, 1995:116). Skinner göre pekiştireç; bir tepkiden (davranış) sonraki tepkilerin birincisine benzerliğini artıran herhangi bir olay veya unsurdur (Aktaran: Kazancı, 1989:111). Bir başka tanıma göre; pekiştireç, Organizmanın yaptığı davranışı izleyen ve organizma için hoşça giden, olumlu bir durum yaratıyorsa, o davranışın (edimin) ortaya çıkma olasılığını artıran uyarıcıya denir (Erden Ve Akman, 1995:128; Ankay, 1997:154-157; Aydın, 2001: 200; Bacanlı, Tarihsiz:128). Yine bir başka tanıma göre; bir tepkinin tekrarlanma sıklığını veya olasılığını artıran ya da azaltan her türlü teknik, süreç, ödül veya ceza pekiştireçtir (Budak, 2003:597). Pekiştireç, bir davranımı kuvvetlendiren herhangi bir uyarıcı; pekiştirme ise davranımın kuvvetlendirilmesidir. Ödül olumlu, ceza ise olumsuz pekiştireçtir (Morgan, 1981:92; Ün Ve Demirel, 1987:135; Senemoğlu, 1997:106; Yeşilyaprak, 2003:181). Gerçek yaşamda, ceza ve olumsuz pekiştireç birarada bulunur (Wade Ve Tavis, 1990:219).

Bir davranımın tekrarlanma olasılığını artıran her olay pekiştirmedir. Olumlu pekiştireç, bir davranımdan sonra geldiğinde, bu davranımın olasılığını artıran bir uyarandır; yiyecek ve su olumlu pekiştireçlerdir. Olumsuz pekiştireç, bir davranımı takiben ortadan kaldırıldığında, bu davranımın olasılığını artıran bir uyarandır. Elektrik şoku ya da acı verecek derecede gürültü, arzu edilen davranım yapıldığında durdurulabiliyorsa, birer olumsuz pekiştireç olarak kullanılabilir (Cüceloğlu, 1991:156; Atkinson Vd., 1995:288; Arık, 1995:233-234; Bernstein Vd., 1997:202-203; Akbay, 2000:157-160; Koç Vd, 2001:133-134).

Pavlov'un Klasik koşullanma ile öğrenme kuramı ile birlikte öğrenme psikolojisinin temel kavramlarından biri haline gelen pekiştireç kavramı; öğrenme-öğretme sürecinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Pekiştireç kavramının ayrıntılı olarak yapılan analizleri ele alındığında, olumlu-olumsuz pekiştireç ayrımının temel bir belirleyici olduğu görülmektedir. Olumlu pekiştireç ve kullanımına ilişkin literatürde bir denge ve uzlaşma olduğu görülmektedir. Ancak, olumsuz pekiştireç kavramına ilişkin literatürde üzerinde uzlaşılan çok az şey vardır. Olumsuz pekiştireç ile ilgili uzlaşmaya varılan temel ortak noktalar şunlardır:

- Olumsuz pekiştireç ceza değildir.
- Olumsuz pekiştireç olumlu davranışı ortaya çıkarmak için kullanılır.
- Olumsuz pekiştireç geri çekildiğinde olumlu davranış ortaya çıkar.
- Olumsuz pekiştireç geri çekilmediğinde cezaya dönüşür.

Yukarıda yer alan ortak noktalar hayvan davranışları ile ilgili olarak ortaya çıkmış, ortak kabullerdir. İnsan öğrenmelerine ilişkin olumsuz pekiştireç kullanımında ortak kabuller azalmakta ve yanlışlar ortaya çıkmaktadır. Kaldı ki; insan öğrenmelerine ilişkin olumsuz pekiştireç örnekleri

oldukça azdır. Bunların büyük bir kısmı da, olumsuz pekiştireç tanımına aykırı bir görünüm almaktadır. Burada söylenenleri betimleyebilmek için, mevcut literatürde yer alan muhtelif örnekler ele alınmış ve analiz edilmiştir. Ancak analize geçmeden önce, neyin olumsuz pekiştireç olup olmadığına ilişkin temel bir ölçüt listesi oluşturulacak ve karşılaştırmalar bu ölçütlere göre yapılacaktır. Burada ele alınan ölçütler Klasik koşullanma ve Edimsel koşullanmayı merkeze alarak, davranışçı ve bilişsel öğrenme ekollerinin bir sentezi olarak düşünülmelidir.

- Öğrencinin olumsuz davranış göstermesi,
- olumsuz davranışın organizmada rahatsızlığa yol açması,
- öğrencinin olumsuz davranıştan kurtulmak için ikna edilmesi (olumsuz pekiştireci uygulamak için gerekçelerin bulunması),
- olumsuz davranışın ortadan kaldırılmasını sağlayacak olumsuz pekiştirecin bulunması,
- olumsuz pekiştireç uygulamasından elde edilen sonuçların gözlemlenmesi,
- Karar; olumlu davranışın yerleşmesi ve sürekliliğinin sağlanması.

ÖRNEK 1

“Sıfır almamak için çalışmak” (Arık, 1995:234). “Zayıf not almamak için ders çalışma” (Selçuk, 2001: 142; Arı Vd., Tarihsiz: 109) Burada, çocuğun daha önce sıfır ya da sıfıra yakın bir not aldığı için geçirmiş olduğu olumsuz yaşantılardan (aileden, öğretmenden, arkadaşlarından aldığı dönütler) kaçınmak için bu yola başvurduğu anlaşılmaktadır. Olumlu gibi görünen bu davranışın sürekliliği de bir tür dışsal motivasyonla sağlanmış gibi görünmektedir. Ancak, çocuğun, bu davranışını sosyal çevresinden aldığı olumsuz yaşantılar oluşmadığında da sürdürdüğü görülürse bu olumsuz pekiştireç için uygun bir örnek olabilir. Ancak, bu da; öğretmen tarafından ölçülmesi neredeyse mümkün olmayan bir durumdur.

ÖRNEK 2

“Öğretmenin kaş çatması, öğrenciyi onaylamaması, öğrenciyi sevdiği etkinliklerden mahrum etmesi, azarlama” (Fidan, 1982:62; Fidan Ve Erden, 1998:153). Bu örnekler açıkça ceza işlevli ve öğretmen merkezli bir eğitim anlayışıdır. Dolayısıyla, olumsuz pekiştireç kapsamında düşünülemez.

Çünkü, pekiştireç kullanımı doğrudan tek bir öğrenciye yönelik olarak ve onun bilişsel ve duyuşsal düzeyine uygun olarak belirlenip kullanılması gereken bir etkinliktir.

ÖRNEK 3

“Başı ağrıyan birisinin ilaç alması, ayakkabısı sıkı olan bir kişinin ayakkabısını çıkarması, (Erden Ve Akman, 1995: 129). zayıf not alınca harçlığı kesilen bir çocuğun bu cezadan kurtulmak için ders çalışması” (Yavuzer Vd., Tarihsiz: 114; Fidan, 1985: 44; Erden Ve Akman, 1995: 129). “Baş ağrısı durumunda aspirin alınması” (Wade Ve Tavis, 1990:219). İlaç ve ayakkabı örnekleri uygun birer örnek değildir. Çünkü; öğrenme-öğretme süreciyle ilgili değildir. Bir diğer açıdan; baş ağrısının nedenlerinin ne olduğu bilinmemektedir. Bu neden, psikolojik, biyolojik bir neden olabilir. Bu bilinse bile, pekiştireç kendi kendimize belirleyip kullanacağımız bir şey değildir. Bireyin kendi kendini pekiştirmesi ise, farklı bir durum olarak düşünülmelidir. Çünkü; eğitim-öğretim sürecinden bahsedilen her yerde; öğrenci-öğretmen etkileşiminden de bahsetmek gerekir. Bireyin kendini içten güdülemesi ile pekiştirmenin birbirine karıştırılmaması gerekir. Dolayısıyla, burada pekiştireçten bahsedebilmek için, doktorun bu ilacı vermesi ve sonucunu gözlemlemesi gerekir.

Harçlığı kesilen çocuğun harçlığı kesilmesin diye ders çalışması ise “sıfır almamak için çalışmak” örneği ile benzerdir. Bir diğer açıdan ise, harçlığı kesilen hemen hemen hiçbir çocuk ders çalışmaya başlamaz. Öncelikle yeni harçlık kaynakları bulmaya çalışır. Bunu başaramadığı varsayıldığında, derslerine çalışsa bile, adaletsizliğe uğradığını düşünerek, harçlık kaynağına ilişkin olumsuz davranımlar geliştirecektir. Bir şey yapılandırılırken diğerlerini yıkmak olumsuz pekiştirece uygun değildir. Olumsuz pekiştireç uygulaması sonrasında, sürekli olacağı izlenimini yaratan olumlu davranışın ortaya çıkması gerekir.

ÖRNEK 4

“Kekeme bir çocuk konuşurken sınıftaki diğer çocukların gülmesi durumunda, kekeme çocuk bundan rahatsız olur, sınıfta konuşmak istemez. Öğretmenin diğer çocukların gülmelerini engellemesi yani olumsuz pekiştireci ortadan kaldırması, çocuğun konuşma davranımını artıracaktır” (Ulusoy, 2002:157). Bu olumsuz pekiştireç için uygun bir örnek değildir. Burada, olumsuz davranışın ne olduğu tam olarak belli değildir. (Gülen öğrenciler mi?, konuşamayan kekeme çocuk mu?) Eğer sorun çocuğun konuşamaması ise, bunun temel nedeni, kekemeliğinden dolayı özgüven duygusu zedelenmiş çocuğun kendisi olabilir. Eğer olumsuz davranış gülme ise (ki burada bu olarak algılanmaktadır), olumsuz pekiştirecin ne olduğu (çocukların olumsuz gülme davranışlarının nasıl ortadan kaldırıldığı) betimlenmemektedir. Ayrıca gülen bütün çocuklara pekiştireç uygulanması söz konusu olamaz, çünkü pekiştireç bireyseldir.

ÖRNEK 5

“Bir öğretmenin eğer sessiz olursanız teneffüse zamanında çıkarsınız aksi halde beklersiniz ve teneffüsünüzün yarısı boşa gider” (Selçuk, 2001:142). Bu da olumsuz pekiştirici değildir. Toplu pekiştirici uygulaması etkili olmaz, pekiştirici bireyseldir. Çocukların neden susmaları gerektiğine ilişkin gerekçe yoktur.

ÖRNEK 6

“Anneyi üzmemek için ödevini zamanında yapma” (Selçuk, 2001:142). Ödev başkası için yapılan bir şey değildir. Öğrencinin kendisi için yapması gereken bir etkinliktir. Bu sadece duygu sömürsüdür. Olumsuz pekiştirici ile ilgili değildir. Psiko-sosyal pekiştiriciMİŞ gibi görünen bu örnek, aslında psiko-sosyal pekiştirici de değildir, pekiştirici de değildir. Çünkü; pekiştirici kullanımındaki temel esas organizmanın (öğrencinin) gereksinimleridir. Üçüncü şahısların gereksinimleri devreye girdiğinde artık pekiştiriciden bahsedilemez.

OLUMSUZ PEKİŞTİRİCİ KULLANIMINA İLİŞKİN DENEYSEL BİR SİSTEMATİK

Öncelikle şunu belirtmeliyim ki; burada ele alınan olumsuz pekiştirici kullanımına ilişkin sistematik, Gagne'nin “Problem Çözme” yönteminden esinlenerek geliştirilmiştir. Bu sistematik; hiyerarşik olarak düşünülmesi gereken, aşağıdaki basamaklardan oluşmaktadır.

1.Öğrencinin olumsuz davranış göstermesi; Burada öncelikle bireysel olarak belirlenen bir olumsuz davranış tespit edilir.

Olumsuz Davranış: Seda'nın ödevini yapmaması. Ve bunun ortadan kaldırılması yani Seda'nın ödevini düzenli olarak yapan bir öğrenci olması hedeflenen davranıştır.

2.Olumsuz davranışın organizmada rahatsızlığa yol açması; Seda'nın ödevini yapmadığı/yapamadığı için rahatsızlık duyması gerekir. Eğer, Seda bundan rahatsızlık duymuyorsa, rahatsızlık duyuncaya kadar beklenmesi gerekir. Aksi halde, olumlu davranışın ortaya çıkıp, süreklilik kazanması zorlaşır.

3.Öğrencinin olumsuz davranıştan kurtulmak için ikna edilmesi (olumsuz pekiştireci uygulamak için gerekçelerin bulunması); Seda'ya neden ödevini yapması gerektiğine ilişkin, onun bilişsel ve duyuşsal düzeyine uygun olarak açıklama yapılması ve bu olumsuz davranıştan kurtulmak isteyip istemediğinin sorulması, olumsuz pekiştireç uygulaması öncesinde en önemli ön koşuldur.

4.Olumlu davranışın ortadan kaldırılmasını sağlayacak olumsuz pekiştirecin bulunması; Seda bu basmağa kadar geldiğine göre olumlu davranışı gösterme yönünde hazırbulunuşluğu oluşmuş demektir. Burada öncelikle şunu açıklamak gerekir ki; olumsuz pekiştirecin ne olacağı, içinde yaşanılan sosyal yapıdan (aile, kültür, okul, din, politika, ekonomik düzey ...vb) Seda'nın bilişsel, devinimsel ve duyuşsal özelliklerine kadar bir dizi faktörle birlikte değişebilir.

Burada Seda için olumsuz pekiştireç olarak şunu önermiş olalım: Seda! ödevini yapmadığın için bugün teneffüslerde hiç kimse ile konuşmayacaksın, arkadaşların seninle konuşabilirler ama sen onlarla konuşmayacaksın, bu durum senin için her zor geldiğinde ise kendi kendine şöyle söyleyeceksin: “ödevimi yapmış olsaydım; beni seven öğretmenimde ben de üzülmecektim” Ama lütfen şunu da unutma; senden böyle bir şey istememin nedeni seni sevmem değil tam aksine seni çok sevmemdir.

5.Olumsuz pekiştireç uygulamasından elde edilen sonuçların gözlemlenmesi; Seda bunu uygulayacak ya da uygulamayacaktır. Öğretmen bunu Seda'ya hissettirmeden gözlemlmeli ve bir karara ulaşmalıdır.

6.Karar; olumlu davranışın yerleşmesi ve sürekliliğinin sağlanması; Seda bunu başaramadı öyle ise bir daha ki sefere; durumu en başından ele alıp yeni bir süreç başlatmalı öğretmen. Seda, bunu başardı. Bu noktadan sonra; kalıcılığı ve sürekliliği artırmak için düzenli olarak olumlu pekiştireçlere başvurulmalıdır. Olumsuz pekiştireçten sonra olumlu pekiştirecin kullanılması kalıcılık ve sürdürülebilirlik için zorunlu bir koşul olarak düşünülmelidir.

Olumsuz pekiştireç ile ilgili bir anı:

“7-8 yaşlarında bir ilköğretim öğrencisi, bahar aylarında yaşıtı iki arkadaşı ile birlikte, yakındaki meyve bahçesinden, günbatımında meyve çalmaya karar verir. Arkadaşlarıyla meyve ağaçlarından meyve toplarken, bir an arkadaşlarının kaçıştığını görür ve ne olduğunu anlamaya çalışırken, güçlü bir kol elinden tutar. Bu, meyve bahçesinin sahibinden başkası değildir. Çok korkmuştur. Meyve bahçesi sahibi ona, ne yaptığını sorar. O da ağlayarak, canının meyve istediğini söyler. Meyve bahçesi sahibi, hiçbir şey söylemeden, onu kolundan çekerek kulübeye doğru götürür. Bir yandan ona hırsızlık ile ilgili ahlaki bir söylev çekerken bir yandan da kulübenin muhtelif yerlerine dağılmış meyvelerden toplar. Sonra topladığı meyveleri bir gazete kağıdına

koyarak çocuğa uzatır ve şöyle söyler: Bir daha canın meyve isterse; gelip benden iste!” Çocuk donup kalır ama korkudan değil, şaşkınlıktan....

Çocuk, o meyve bahçesine ilerleyen yıllarda da defalarca gider ama meyve satın almaya. Ve Meyve bahçesi sahibi Reşit Dede, ondan ender olarak para alır.

Doğru zamanda, doğru yerde, doğru nedenle, doğru kişiye karşı kullanılan olumsuz pekiştirici; kalıcı izli olumlu davranış ve tutum değişikliği yaratabilir.

TARTIŞMA

Öğrenme-öğretme süreçlerinde meydan gelen sorunların çözümünde olumsuz pekiştirici kullanımı stratejik bir konudur. Doğru kullanılmadığı zaman yeni bir dizi sorunun yaratıcısı olabilmektedir.

Mevcut literatür göz önüne alındığında klasik ve edimsel koşullanma kuramları ile birlikte, yaşamımıza giren pekiştirici kullanımının; insan öğrenmelerine etkili bir şekilde uyarlanamadığı (uyumlaştırılmadığı) söylenebilir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi de, tek başına pekiştirici olgusunun işlevsel olmadığı gerçeğidir. Çünkü insanlar, hayvanlardan farklı olarak, öğrenme sürecinde; doğduğu andan itibaren başlayan uyarıcıların bilişsel ve duyuşsal yapılarında meydana getirdikleri değişim ve farklılaşmalarından etkilenmektedirler. Örneğin, hatırlayamadığı bir yaşta babasını kaybeden ve onun yokluğunu hisseden bir ilköğretim kademesi öğrencisine, sosyal bilgiler dersinde “evde babanızla birlikte yaptığınız işler ve aktiviteler nelerdir” şeklinde bir ödev verdiğimizde ve öğrenci o ödevini yapmadığında, olumsuz davranışı ortadan kaldırmak için uygulanacak olan son şey, olumsuz pekiştirici olurdu herhalde... Buradan şunu kastediyorum: Öğretme-öğrenme sürecinde pekiştirici kullanımına geçmeden önce (eğer pekiştiricilerden etkili bir şekilde yararlanmak isteniyorsa) yapılması gereken temel şeyler vardır. Bunlar bilinmeden pekiştiricilerin tek başına işe yaramayacağı bilinmelidir. Öğrenci hakkında bilinmesi gereken temel nitelikler şunlardır: Öğrencinin bilişsel ve duyuşsal düzeyi, ailevi öz geçmişi, sosyo-ekonomik ve politik aitliği, okula karşı tutumları...vb. Bu nitelikler bilinerek ve bireye has kullanılmak şartı ile pekiştiricilerden yararlanmak mümkün olabilir.

Bu çalışma kapsamında yer alan çözümleme 1992 yılında yapmış olduğum bir yıllık ilköğretim 2. kademe öğretmenliğimde denenmiş ve başarılı sonuçlar alınmıştır. Üniversite öğretmenliğim de ise, çok fazla etkili olmamakla birlikte, öğrenme-öğretme sürecinde daha kötü olumsuz davranış ve durumların yaşanmasına da neden olmamıştır. Bir diğer açıdan ise, bunun

normal bir durum olduğu ileri sürülebilir; çünkü, üniversite seviyesindeki öğrenci, bizim ülkemizde ilk ve orta öğretimde sürekli yönetildiği ve yönlendirildiği (sürekli onların yerine düşünöldüğu) için, üniversite gibi bir ortamı, özgürlüğünü doyasıya yaşayabileceği yegane yer olarak algılayabilmektedir. Bu da, öğretmenin etkinliğini azaltabilmektedir. Her şeye rağmen, olumsuz pekiştireç ağırlıklı olarak ilköğretim kademesinde olmak üzere her eğitim-öğretim kademesinde etkili bir şekilde kullanılabilir.

KAYNAKLAR

- Akbay, R. (2000). **Eğitim Psikolojisi**, Konya: Mikro Yayınları.
- Ankay, A. (1997). **Eğitim Psikolojisine Giriş**, Ankara: Turhan Kitapevi
- Arı Ve Diğerleri (Tarihsiz). **Gelişim Ve Öğrenme Psikolojisi** (Eğitimin Psikolojik Temelleri), Konya: Mikro Yayınları.
- Arık, İ. A. (1995). **Öğrenme Psikolojisine Giriş**, İstanbul: Der Yayınları.
- Atkinson, R. L. Vd. (1995). **Psikolojiye Giriş I**, (Çev.: Kemal Atakay Vd.), İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Aydın, A. (2001). **Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi**, İstanbul: Alfa Basım yayım Dağıtım Ltd. Şti.
- Bacanlı, H. (Tarihsiz). **Eğitim Psikolojisi**, İstanbul: Alkım Yayınları.
- Bernstein, D. A. Vd. (1997). **Psychology**, Fourth Edition, Boston: Houghton Mifflin Company.
- Budak, S. (2003). **Psikoloji Sözlüğü**, Ankara: Bilim Ve Sanat Yayınları.
- Cüceloğlu, D. (1991). **İnsan Ve Davranışı**, İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Erden, M. Ve Y. Akman (1995). **Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretme**, Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Fidan, N. (1982). **Öğrenme Ve Öğretme Kuramlar-İlkeler-Yöntemler**, Ankara: Tekişik Matbaası.
- Fidan, N. (1985). **Eğitim Psikolojisi Okulda Öğrenme Ve Öğretme**, Ankara: Alkım Yayınları
- Fidan, N. Ve M. Erden (1998). **Eğitime Giriş**, İstanbul: Alkım Yayınları.
- Gagne, R. M. Ve L. J. Briggs (1974). **Principles of Instructional Design**, USA:Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Kazancı, O. (1989). **Eğitim Psikolojisi Kuram Ve İlkelerden Uygulamaya**, Ankara: Kazancı Kitap Tic. A.Ş.

Koç, M. Ve Diğerleri (2001). **Gelişim Ve Öğrenme**, Ankara: Nobel Yayınları.

Morgan, C. T. (1981). **Psikolojiye Giriş Ders Kitabı**, (Çev. Hüsnü arıcı vd), Ankara:Meteksan Yayınları

Selçuk, Z. (2001). **Gelişim Ve Öğrenme**, Ankara: Nobel Yayınları.

Senemoğlu, N. (1997). **Gelişim Öğrenme ve Öğretim**, Ankara: Ertem Matbaacılık.

Ulusoy, A. (Editör) (2002). **Gelişim Ve Öğrenme**, Ankara: Anı Yayıncılık

Ülgen, G. (1995). **Eğitim Psikolojisi Birey Ve Öğrenme**, Ankara: Bilim Yayınları.

Ün, K. Ve Ö.Demirel (1987). **Eğitim Terimleri**, Ankara: Şafak Matbaası.

Wade, C. Ve C. Tavris (1990). **Psychology**, Second Edition, NewYork: Harper and Row.

Yavuzer, Y. Ve Diğerleri (Tarihsiz). **Gelişim Ve Öğrenme Psikolojisi** (Eğitimin Psikolojik Temelleri), Konya: Mikro Yayınları.

Yeşilyaprak, B. (Editör) (2003). **Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi**, 5. Baskı, Ankara: Pegem Yayınları.